

Péter Katalin: A reformáció: kényszer vagy választás?

Az utóbbi évtizedben örömdetesesen megszorodtak az egyháztörténettel foglalkozó munkák. Egyre többen választják kutatási témaként frissen végzettek, PhD-hallgatók is ezt. Az adósság és a betölteni kívánt hiátus meglehetősen jelentős méretű, hiszen valósággal újra kell gondolni az egyháztörténet írásának a módjait és a lehetőségeit.

Habár számos nagyszerű új munka születik, mégis, az az ember érzése, hogy csak kevesen választanak új utakat. Valószínűleg ennek többek között az is az oka, hogy még a források kiadásának a terén is rendkívül sok a tennivaló, és valóban számos alapmű született az elmúlt esztendőben, ha csupán a reformáció korának kora-újkori történetére gondolunk is. A történészek, kutatók tehát, úgy tűnik, főképpen az elmaradásokat igyekeznek pótolni. Ez a valóban jelentős forrásanyag, amely ilyen módon a rendelkezésünkre áll, azonban új kérdéseket is tesz fel és egyben új lehetőségeket teremt, új távlatokat is nyit a hazai reformáció-kori egyháztörténeti kutatásokban.

Az egyháztörténet írásának céljairól és lehetőségeiről már a klasszikusnak számító nemzedék egyike, Révész Imre is értekezett.¹ Már tehát ekkor, a 20. század derekán is felvetődött valamiféle módszertan megalkotásának az igénye, vagy legalábbis az a vágy, hogy meghaladható legyen az addig művelt egyháztörténet-írás. Az akkor legégetőbb kérdések egyike az volt, hogy hogyan lehet szintézist teremteni az egyháziak és a világiak által végzett munkálatokban, valamint hogy milyen módon újulhat meg a főképpen teológiatörténetre, dogma- és intézménytörténetre koncentráló addigi tudományosság.

A következő negyven esztendő nem kedvezett az egyháztörténet-írásnak, bár például Makkai Lászlónak a puritanizmusról szóló kötete minden, a korra jellemző kiszólás mellett is számos remek ötletet és alapvetésnek tekinthető gondolatot, megállapítást tartalmaz.² Így aztán az újra induló kutatásoknak egyszerre kellett betölteni a források feltárásával valamint ezek feldolgozásával kapcsolatos feladatokat is. Ezért a legtöbb esetben a feldolgozások megmaradtak a régi, pozitivista történeti munkák nyomvonalán, sem a módszert, sem a frazeológiát nem kérdőjelezve meg. Mivel azonban valóban nagy a hiátus, ami betöltésre vár, egyszerűen szükség mutatkozott ezekre az átfogó, leíró jellegű munkákra is, ugyanis egyszerűen vannak olyan időszakok a reformáció és a katolikus megújulás kora-újkori történetéből is, amelyek szó szerint mindeddig ismeretlenek voltak előttünk.

Mindezek ellenére üdvözlendő, hogy a leíró történeti munkák mellett az egyre nagyobb mennyiségben kiadott források egyrészt egyre több forrástípust vonnak be az egyháztörténet írásának körébe, másrészt a források közrebecsátása révén lehetőség nyílik azok széleskörű és különböző szemléletű vizsgálatára is. Rendkívül jól használhatók például az egyházlátogatási jegyzőkönyvek, a könyvek possessori bejegyzései, vagy a már sokszor méltatott misszionárius-levelek, amelyek mind egyre több új nézőponttal bővítik az eddigi ismereteket. Az ismeretek bővülésével együtt ugyanakkor nagy szükség lenne a reformáció kora hagyományos szemléletének a felülvizsgálatára, bővítésére, az arról való viták megindulására.

Ezt a vitát, újragondolást segíti, szabályosan provokálja Péter Katalin új könyve. Már a cím: „A reformáció: kényszer vagy választás?” is egy kérdés, és aztán csak úgy sorjáznak a témával, a reformáció kutatásával kapcsolatos kérdések, felvetések, ötletek. A kötetben a szerző nem kinyilatkoztat, nem örökérvényű igazságokat kíván megfogalmazni. Éppen ellenkezőleg: hatalmas

¹ Révész Imre: A magyarországi protestantizmus tudományos történetírása. In: Protestáns Szemle, 1924. I-II. 473 skk.

² Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp., 1952.

kutatói tapasztalata révén mindent megpiszkál, nyugtalanítóan fesztelenül elbáncik nagyon is bebetonozott elméletekkel és gondolatokkal. Mindezt úgy teszi, hogy az esszé műfaja által adott lehetőségeket maradéktalanul kihasználja: mesél. Együtt gondolkodik az olvasóval. Beenged a gondolataiba, sőt szabályosan újra és újra feldobja a labdát. Beszédbe elegyedik, és ami az első pillanatban átsüt a sorokon, az a rendkívül eleven elme, a minden új láttán elcsodálkozni képes kutató valóságos érdeklődése, aki mindent, így az első fejezetben említett kiállítást is képes fontos adaléknak látni az egyháztörténet szempontjából. A szintén az első fejezetben helyet kapott összefoglaló a történetírás nemzetközi eredményeiről nem szándékozott megszerezni az új irányokat aztán rigorózan megállapítani azok eredményeit, „csupán” kedvtelve mesél azokról, élvezetesen, mégis nagy tudással, ezzel mintegy megkérdezve az olvasót és a téma más kutatóit is, hogy miért nem beszélünk erről, miért nem vitatkozunk ugyanilyen kérdésekről a magyar reformáció történetét illetően?

Az ezt követő fejezetek egyfelől kérdéseket vetnek fel, másfelől olyan megállapításokat tesznek, amelyek valójában csupán érzékeltetik a cseppben a tengerként a felvetett gondolatokat, és az az érzése az olvasónak, hogy jó volna minden egyes kérdéstről hosszasan és bőven vitatkozni.

A szemléletmódja erőteljesen antropológiai, és éppen azáltal újszerű mindaz, amit leír, hogy eleven szemmel, új szemüvegen át nézi azt, amit nagyon is jól ismer. A reformációval kapcsolatban sokszor tárgyalt anyanyelvűség-témával kapcsolatban felveti például a magyarországi fejlődés külön útjait, azaz hogy a fejlődést nyilván sajátosan befolyásolta az, hogy itt az előkelőknek nem alakult ki a községtől különböző nyelve. Érdekes felvetés az is, miszerint az 1437-es erdélyi parasztfelkelés résztvevői tudatosan vállalták román vagy magyar voltukat, magyarul hogy mit jelentett az identitás ezek számára a parasztok számára. Noha az én tapasztalataim szerint az ilyen típusú megnevezéssel inkább a másságot és azt jelölték, ahonnan az illető érkezett, tehát a hangsúly jelen esetben inkább a másságon, mint a román mivolton van, mégis érdekes elgondolkodni azon, hogy vajon mi tartozott a korszakban az identitás fogalmába, egyáltalán hogyan azonosították magukat az emberek. Különösen is érdekes ez a község esetében, amiről szinte alig tudunk valamit, ám éppen Péter Katalin egyéb, a jobbágysággal kapcsolatos kutatásai is azt mutatják, hogy a korábbi sommás értékeléseket e tárgyban mindenképpen érdemes átfogalmazni. A reformáció előtti két egyház létének vizsgálata is azért érdekes, mert eddig alig tekintette az egyháztörténet létezőnek és számításba veendőnek a görögkeleti egyházat, így sajnálatos módon az együttélésből következő sajátosságok megállapítására sem kerülhetett sor. Valószínűleg ez azért volt így, mert a középkori Magyar Királyságnak nem az egészére, csupán néhány szeletére volt jellemző az ortodoxia jelenléte. Érdekes lehet azt az összehasonlítást is megtenni, hogy vajon van-e, volt-e különbség a reformáció fogadtatásában azokon a területeken, ahol a hívő nem találkozhatott más felekezeti bélyegekkel, illetve ahol már huzamosabb ideje éltek együtt. Az viszont talán figyelemre méltó lehet, hogy míg például a főképpen magyarok lakta területekről alig tudunk erőszakoskodásokról, éppen a román ortodoxia jelenlétének helyén, Erdélyben több ízben jegyezték fel olyasmit, ami másutt nem jellemző, könyveknek és templomi díszeknek az égetését.

A földesúr-jobbágy viszony, amelyre a szerző több helyen is kitér, szintén egy, az újrafogalmazást nagyon is igénylő téma, ami már több elemét tekintve megtörtént illetve folyamatosan történik a történetírásban. Ez a viszonyrendszer, ami a középkorra alapvetően nyomta rá a bélyegét, rengeteg árnyalatot, helyi sajátosságot is tartalmazhatott. Itt megint csak hallatlanul izgalmas Péter Katalin megközelítése, aki ezt a viszonyt többek között a paraszti névadás szabad voltával jellemzi, amit pedig az éntudat szempontjából vizsgál. Ugyanezt a viszonyt, ennek a sajátosságait mutatja a jobbágygyermek sorsa is. A jobbágykarrier lehetősége szintén rendkívül fontos, sok új adalékkal

szolgáló témája a korszaknak. A szerző most készül és erről szóló munkájában bizonyos részletes elemzését is kapjuk majd mindennek.

Az identitás, a társadalmi viszonyrendszerek, amelyek egyike sem értelmezhető definíciók, de még általános európai példák alapján sem, teremtik meg a közeget a reformáció befogadásához. Ez a befogadás, az egyházi, pontosabban az evangéliumi kérdések iránti érzékenység pedig valóban, erőteljesen mutatkozott meg a Dózsa-féle parasztháború során. Bár itt Péter Katalin jórészt Szűcs Jenő megállapításaira támaszkodik, megint csak újszerű a kontextus, az antropológiai szemléletmód és mindennek a reformációra vonatkoztatása. A parasztfelkelés és a reformáció kapcsolatát ugyan már sokan feszegették éppen a mindkettőben fontos szerepet vállaló obszerváns ferencesek kapcsán, Péter Katalin számára nem elsősorban a tantételek hasonlósága vagy a később éppen a rebellis rendházakból kikerülő első reformátorok története az elsődleges. Sokkal inkább az a közeg, azok a viszonyok, amikben mindez létrejött, ami befogadóvá tette a társadalom különböző szeleteit és csoportjait arra, hogy alanyai, részesei legyenek egy vallásváltásnak, vagy éppen ellenkezőleg, hogy ragaszkodjanak a korábbi tanításhoz. Ezzel elérkeztünk ahhoz a kérdéshez, ami a szerző szerint az egyik legizgalmasabb kérdése a reformáció történetének: hogyan hatott mindez az egyénre, hogyan történt mindennek a befogadása, egyáltalán mit fogadtak be a reformáció tanításaként? A saját kutatási eredményeim alapján is messzemenően egyetértek a szerző azon állításával, miszerint „távolról sem bizonyos, hogy valóban lutheri tanokat terjesztettek” (62. p.) azok, akik az új tanokról az elsők között beszélgettek vagy vitatkoztak. A Péter Katalin leírása alapján elképzelhetővé válik az olvasó számára a folyamat, ahogyan ki így, ki úgy fogadta az újat, amihez valami módon mindenki kapcsolódott, véleményt mondott. Egyszerre volt jelen az, amit például a miskolci városiak esetében is látunk, nevezetesen, hogy a város földesurával szembeni ellenkezésükben szabályosan öntudattal vállalták fel, noha nem bizonyos, hogy a tanokkal tisztában voltak, „lutheranizmusukat”, emellett pedig ott állnak a Péter Katalin által is idézett soproni példák, amelyek a laikusok megdöbbentő tájékozottságáról szólnak.

Nagyon fontosnak tartom a befogadás mechanizmusát feltáró fejezeteit, azt, hogy ebben számba veszi mindazokat, akik ellenálltak illetve akik kifejezetten szembehelyezkedtek az új eszmékkel. Azt a megállapítást a saját forrásaimból is csak megerősíteni tudom, hogy végbement egy sajátos szekularizáció, ahogyan a „köz” birtokba vette a tant, ahogyan bevonult a templomba, és sajátos módon „deszakralizálta” azt, pontosabban egy egészen új szakralitással töltötte meg. A templom mint a szakrális tevékenység helye, annak elrendezése szintén sok új adalékkal szolgálhatna ebben a tárgyban, és mivel a protestáns templomok esetében sok székadományozás valamint székper szövegét őrizzük, minden bizonnyal sok újat tudnánk meg a templom társadalmáról is.

A reformáció a hitgyakorlásban a nemek által betöltött szerepeket is teljesen átformálta. Hazai reformáció-kutatásunk még nem foglalkozott azzal, amit itt Péter Katalin felvet, nevezetesen, hogy a nők elveszítették azt a szerepüket, amit a katolicizmus pedig felkínált nekik a kolostorokban. Szerepük csupán a tűzhely mellett vagy adományok adójaként volt, és így szükségszerűen jóval kevésbé voltak képesek olyan befolyással lenni a közgondolkodásra, mint a középkor nagy női szentjei, akik között több magyar is volt. Emellett a tömeg számára is megszűnt a kiemelkedés azon lehetősége, amiről Ráskay Leával kapcsolatban beszél a szerző, tehát egyfajta értelmiségi munka végzésének a lehetősége. A nők szerepének a megváltozása mellett a papok szerepe is jelentős változáson ment keresztül. Az addig a liturgia értelmében is Krisztus képének tekintett pap a gyülekezet „lelki tanítója” lett, és amit Péter Katalin a kezdeményező szerepének az elvesztéséről ír, az gyökeres ellentétben áll azzal, amit az egyháztörténet mindeddig tanított, tudniillik, hogy a prédikátor volt minden esetben az új tanok terjesztője és a változások zászlóvivője.

A szerepek megváltozásának a sorába illeszti a szerző a kegyurak szerepének az átalakulását. Ebben megint csak az az igazán érdekes, hogy noha régóta ismerjük például az általa is idézett és Perényi Péterről szóló sorokat, ez mégsem tudta lényegében megingatni a korábban a kegyurak szerepéről írottakat. Tóth István György remek forráskiadványai³, a misszionáriusi levelek közreadása óta pedig már az is látható, hogy valóban nem tartható az, a Péter Katalin által is megcáfolt korábbi nézet, miszerint a török kegyeltjei egyértelműen a protestánsok lettek volna. A három országrész kegyúri viselkedéseinek az összehasonlítása annyira jó gondolat, hogy érdemes lenne alaposan elvégezni országrészenként és időszakonként is.

Az esszékötetnek azonban nem ez a feladata. Fölvet fontos és új kérdéseket, vagy régi kérdéseket helyez új kontextusba. A cím kérdését nem egy külön fejezet vagy egy bekezdés válaszolja meg, hanem az egész kötet, azzal, hogy ráirányítja a figyelmet a reformáció valódi főszereplőjére, az egyes emberre, a községre, aki választhatott, vitakozott, akinek véleménye volt, de semmi esetre sem volt tehetetlen szürke massa. A könyv legnagyobb érdeme elevensége, izgalmas kérdésfelvetése, ismert és kevésbé ismert tények új nézőpontból való megközelítése.

Péter Katalin stílusa élvezetes, az ember olvasás közben úgy érzi, mintha csak előadást hallgatna, vagy inkább vitaindítót. Minden fejezetben továbbgondolásra vagy ellentmondásra, de mindenképpen érvelésre készítet. A szerző időnként mintegy kiszól a műből, kommentálja önmagát, vagy egyszerűen bejelenti, hogy az adott kérdést nem válaszolja meg. Rokonszenves gesztus, hogy nem akar ott is elméletet vagy okokat gyártani, ahol úgy érzi, hogy valóban komoly válasz adásához újabb kutatások szükségesek.

A magyar egyháztörténet-írás régóta adós azzal, hogy újragondolja néhány igencsak megsárgult sorát. Péter Katalin provokatív esszékötete akár programadóként is felfogható. Az egyháztörténelem közvéleményen múlik, hogy mit tesz vele, elfogadja-e a kihívást. Ha nem tenné, amit nagyon sajnálnék, akkor is született egy remek könyv a reformációról, amely úgy tud felvetni komoly kérdéseket, hogy akár a nem szakmabeli olvasó számára is valódi olvasmányélményt nyújt.

(Vargáné Balogh Judit)

³ Legutóbbi kiadásukban már magyar fordításban is olvashatók a levelek: Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről. Sajtó alá rend.: Tóth István György. Ford.: Jászay Magda. Bp., 2004.